

KUI GHOSTILINE ON TOOMA EVANGEELIUM?

Jaan Lahe

Kui 1945. aastal avastati Nag Hammadi koodeksid,¹ sai see käsikirjaleid kiiresti tuntuks kui „Nag Hammadi gnostiline raamatukogu”.² Uurijad tegid oletusi selle kohta, kuidas käsikirjad oma praegusesse leiupaika satustid. Ühe hüpoteesi järgi oli Nag Hammadi koodeksite kujul tegemist raamatukoguga sõna otseses mõttes. Vaieldi aga selle üle, kellele käsikirjad kuulusid. Nii oletas näiteks Malcolm L. Peel, et raamatukogu kuulus ühele setiaanliku kallakuga kogudusele.³ Selle oletuse aluseks oli tähelepanek, et arvestatavalt suur hulk Nag Hammadist leitud teoseid esindab gnoosise setiaanlikku haru.⁴ Setiaanlike teoste kõrval on aga Nag Hammadi „raamatukogu” esindatud ka teised gnostilised suunad⁵ ning juba

¹ Koodeksite leiuloo kohta vt näiteks Kurt **Rudolph**, *Die Gnosis. Wesen und Geschichte einer spätantiken Religion*. UTB, Bd. 1577 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1994), 40–43; James M. **Robinson**, „Nag Hammadi: The First Fifty Years” – *The Nag Hammadi Library after Fifty Years*. Ed. John D. Turner, Anne Marie McGuire. NHMS, Vol. 44 (Leiden: E. J. Brill, 1997), 3–13; Christoph **Markschies**, *Die Gnosis*. Bsr 2173 (München: C. H. Beck, 2001), 52–55.

² Sellist nime kandis nii Ameerika Ühendriikides algatatud Nag Hammadi koodeksite tõlkimise ja uurimise projekt kui ka selle projekti liikmete poolt tehtud esimene koodeksite täielik ingliskeelne tõlge. Vt *The Nag Hammadi Library in English. Translated by Members of the Coptic Gnostic Library Project of the Institute for Antiquity and Christianity*. Ed. James M. Robinson (Leiden: E. J. Brill, 1984).

³ Malcolm L. **Peel**, *Gnosis und Auferstehung* (Neukirchen: Neukirchener Verlag, 1974), 23.

⁴ Setiaanluse kui ühe gnoosise põhiharu kohta vt näiteks John D. **Turner**, „Sethian Gnosticism. A Litterary History” – *Nag Hammadi, Gnosticism and Early Christianity*. Ed. Charles W. Hedric, Robert Hodgson (Peadboy: Hendrickson, 1986, 55–86); John D. Turner, „Typologies of the Sethian Gnostic Treatises from Nag Hammadi” – *Les textes de Nag Hammadi et le probleme de leur classification*. Ed. Louis Painchaud, Anne Pasquier. BCNH:E, Vol. 3 (Quebec: Peeters, 1995), 169–217; John D. Turner, *Sethian Gnosticism and the Platonic Tradition*. BCNH:E, Vol. 6 (Quebec, Louvain: Peeters, 2001); Karl-Wolfgang **Tröger**, *Die Gnosis. Heilslehre und Ketzerglaube*. Spektrum 4953 (Freiburg u.a.: Herder, 2001), 49–51.

⁵ Erinevate Nag Hammadi „raamatukogu” esindatud gnostiliste suundade kohta vt

peatselt pärast koodeksite avastamist selgus, et kõik Nag Hammadist leitud teosed ei olegi gnostilised. Mittegnostiliste teoste hulka kuuluvad näiteks „Eugnostos“, „Sextuse sententsid“, „Authentikos Logos“ ja „Silvaanuse õpetused“⁶, samuti hermeetiline traktaat „Asklepios“ ning fragmendid Platoni teosest „Riik“ (588a–589b). Vaieldav on seegi, kas Nag Hammadi käsikirjad on üldse kuulunud mingisse raamatukogusse,⁷ kuid nimetus „gnostiline raamatukogu“ on kinnistunud neile koodeksitele kuni tänaseni.

Nag Hammadi tekste on rühmitatud mitmesuguste kriteeriumide järgi. Martin Krause ja Karl-Wolfgang Tröger on jaganud need vastavalt tekstide suhtele gnoosise ja kristlusega järgmistesse gruppidesse.

1. Tekstid, mis on ühteaegu nii kristlikud kui ka gnostilised. Need jagunevad omakorda kahte alarühma.

- 1) Tekstid, mis on olemuslikult (*wesenhaft*) kristlik-gnostilised.
- 2) Kristlik-gnostilised tekstid, milles kristlik element on perifeerne.

2. Mittekristlikud tekstid. Ka need jagunevad omakorda kahte alarühma.

- 1) Gnostilised tekstid, milles kristlik aines puudub.
- 2) Mittegnostilised tekstid.⁸

Hans-Martin Schenke. „Einführung“, *Nag Hammadi Deutsch. 1. Bd.: NHC I,1-V,1*. Hrsg. Hans-Martin Schenke, Hans-Gebhard Bethge, Ursula Ulrike Kaiser. GCS. NF. Bd. 8 (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2001), 3–5.

⁶ *Ibid.*, 3.

⁷ *Ibid.*, 2–3. Erinevaid seisukohti Nag Hammadi „raamatukogu“ päritolu kohta vt Johannes Leipoldt, *Das Evangelium nach Thomas. Koptisch und Deutsch*. TU 101 (Berlin: Akademie-Verlag, 1967), 1; *Die Gnosis. II. Bd. Koptische und mandäische Quellen*. Hrsg. Werner Foerster (Düsseldorf: Patmos, 2007), 3 j; Hans-Martin Schenke, „Nag Hammadi“ – TRE, Bd. 23 (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1994), 732; „Nag Hammadi: The First Fifty Years“, 3–13; Michael A. Williams, *Rethinking „Gnosticism“*. *An Argument for Dismantling a dubious Category* (Princeton: Princeton University Press, 1996), 235–266; Kurt Rudolph, „Die antike Gnosis – Probleme und Fakten“ – *Gnosis oder die Frage nach Herkunft und Ziel des Menschen*. Hrsg. Albert Franz (Paderborn, München u. a.: Ferdinand Schöningh, 2002), 13–39; Marksches, *Die Gnosis*, 62.

⁸ Karl-Wolfgang Tröger, „Einführung: Zum gegenwärtigen Stand der Gnosis- und Nag-Hammadi-Forschung“ – *Altes Testament – Frühjudentum – Gnosis. Neue Studien zu „Gnosis und Bibel“*. Hrsg. Karl Wolfgang Tröger (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1980), 21; Tröger, *Die Gnosis. Heilslehre und Ketzerglaube*, 50; Martin Krause, „Die Texte von Nag Hammadi“ – *Gnosis. Festschrift für Hans Jonas*. Hrsg. Barbara Aland (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1978), 238–241.

Küsimusele, millisesse gruppi paigutada Tooma evangeelium, on juba alates teose avastamisest⁹ erinevaid vastuseid antud. Et tegemist on kristliku teosega, mis tahab olla Jeesuse sõnade kogumik ja kuulub Uue Testamendi apokrüüfide hulka, selles ei kahtle keegi. Vaidlusküsimuseks on olnud aga, kas Tooma evangeeliumit võib nimetada gnostiliseks teoseks ja kui võib, siis mil määral on teos gnostiline. Viimasele küsimusele püüabki vastata käesolev artikkel.

Küsimus „Kui gnostiline on Tooma evangeelium?” on õigustatud vaid juhul, kui eeldatakse, et „гнооііі” ei ole meelevaldne üldnimetus kardinaalselt erinevatele suundumustele ja süsteemidele hilisantiikaja religioosiloos, nagu väidab Michael A. Williams,¹⁰ või tänapäeva teaduse poolt loodud ebaajalooline konstruktsioon, nagu arvab Karen L. King.¹¹ Olles täiesti teadlik gnostiliste süsteemide erinevustest ja raskustest gnoosise defineerimisel,¹² kuulub käesoleva artikli autor siiski nende uurijate hulka, kes peavad gnoosist üheks konkreetseks antiikaja religioosseks liikumiseks, mida on võimalik kirjeldada ja defineerida ning millel on kindlad põhitunnused.

Et objektiivselt välja selgitada, milline on ühe või teise idee esinemisagedus gnostilises kirjanduses, ja selle põhjal määrata, mis on kõige iseloomulikum gnoosisele, selleks oleks vaja luua kogu gnostilist kirjandust hõlmav motiivide kataloog, mida senini pole veel keegi teinud. Siiski leidub „gnostilisenä” tähistatavas kirjanduses hulk sisuliselt kokkukuluvaid ja alatasa korduvaid motiive ja ideid, mida võib pidada gnoosise põhitunnusteks. Käesoleva artikli autor on püüdnud erinevate uurijate seisukohti võrreldes välja selgitada, milliseid tunnuseid kõige rohkem uurijaid gnoosise põhitunnusteks peab, ning on jõudnud järeldusele, et nendeks on järgmised ideed.

⁹ Olgu rõhutatud, et erinevalt mõnedest teistest Nag Hammadist leitud teostest oli EvThom kuni käsikirjade avastamiseni 1945. a tundmatu. Küll oli aga mitmete patristiliste autorite kaudu teada, et sellenimeline evangeelium on kord olnud.

¹⁰ Williams, *Rethinking „Gnosticism”. An Argument for Dismantling a dubious Category.*

¹¹ Karen L. King, *What is Gnosticism?* (London: The Belknap of Harvard University Press, 2003)

¹² Selle kohta vt Jaan Lahe, *Gnosis und Judentum. Alttestamentliche und jüdische Motive in der gnostischen Literatur und das Ursprungsproblem der Gnosis.* Dissertationes Theologiae Universitatis Tartuensis, 15 (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009), 31–71. Vt ka Jaan Lahe, „Kas gnoosis on olemas? Diskussioon gnoosise definitsiooni ja olemuse üle XX sajandi lõpu ja XXI sajandi alguse gnoosise-uurimises” – *Usuteaduslik Ajakiri* 1/2009 (58), 138–156.

- 1) Kujutus jumalikust sädemest inimeses.
- 2) Materiaalset olemist alavääristav või eitav hoiak, mida Hans Jonas tähistab mõistega *der Antikosmismus*.
- 3) Spetsiifilised müüdid, mis selgitavad inimese praegust olukorda (st kuidas juhtus, et jumalik element inimeses sattus mateeria võimusesse), ja õpetus lunastusest ilmutatud teadmise ehk gnoosise varal.
- 4) Idee inimeses oleva jumaliku elemendi olemusühtsusest kõrgeima jumalusega.
- 5) Kõrgema jumaluse ning madalamate maailma loonud olevuste, jumaluse ja maailma ning vaimu ja ihu dualistlik vastandamine.¹³

Peab olema teadlik sellest, et need gnoosise põhitunnused on üldistused, abstraktsioonid, mis hõlmavad endasse hulga mitmesuguseid konkreetseid kujutlusi. Samuti tuleb olla teadlik sellest, et vaid väga harva esinevad eranditult kõik nimetatud ideed koos ühes ja samas tekstis või süsteemis. Aga ometi korduvad nad tekstist teksti ja süsteemist süsteemi mitmesugustes kombinatsioonides ning neid on mõttekas kasutada kriteeriumidena, mille põhjal võime otsustada, kas ühe või teise konkreetse teksti või süsteemi puhul on tegemist gnostilise teksti või süsteemiga. Põhimõtteliselt nii on seda ka gnostiliste tekstide uurimisel tehtud ja tehakse veel nüüdki, kuigi sageli saavad otsustamisel, kui gnostiline on üks või teine tekst, määravaks mitte nimetatud gnostilised põhiideed, vaid hoopis mingid sekundaarsed tunnused, nagu seda on nt doketistlik kristoloogia või mõne gnostilisest mütoloogiast tuntud olendi nime esinemine tekstis.

Esimene teadlasena tõlkis Tooma evangeeliumi kopti keelest Johannes Leipoldt, kes oli ühtlasi ka evangeeliumi üks esimesi uurijaid. Ta liigitas Tooma evangeeliumi gnostiliste tekstide hulka.¹⁴ Varajastest uurijatest ühinesid Leipoldti seisukohaga veel Robert M. Grant, David N. Freeman,¹⁵

¹³ Lahe, *Gnosis und Judentum*, 48–57.

¹⁴ Johannes Leipoldt, *Das Evangelium nach Thomas: Koptisch und Deutsch*. TU 101 (Berlin: Akademie-Verlag, 1967). Juba lk 8 vastab Leipoldt küsimusele „Wohin unser Thomas gehört?“. „Nach der üblichen Sprache der Religionsgeschichte ist er Gnostiker.“ Lk 8 järgnevad ka põhjendused, mida käesolevas artiklis puudutatakse lähemalt.

¹⁵ Robert M. Grant, David N. Freeman, *The Secret Sayings of Jesus* (London: The Belknap of Harvard University Press, 1960).

Ernst Haenchen¹⁶ ja Philipp Vielhauer.¹⁷ Kuigi Edgar Hennecke ja Wilhelm Schneemelcher liigitasid EvThom samuti gnostiliste evangeeliumide hulka,¹⁸ ei pea selles väljaandes ilmunud EvThom käsitleva peatüki autor Charles-Henry Puech evangeeliumit siiski läbinisti ja algusest peale gnostiliseks. Ta ütleb, et mõned lõigud Tooma evangeeliumist on kindlasti gnostilised ning et evangeeliumis ei leidu ka midagi, mis gnostilisele õpetusele vastu räägiks või ei laseks ennast sellega kohandada.¹⁹ Puech püstitab hüpoteesi, mille järgi Tooma evangeeliumist oli olemas kaks versiooni – üks, mida kasutasid ortodokssed kristlased (see versioon oli Puechi meelest lähedane Oxyrchynchose logionidele), ja teine, mis oli levinud gnostikute hulgas (seda versiooni esindab Puechi arvates Nag Hammadi Tooma evangeelium). Puech oletab ka, et esimene versioon on teise töötlus, st et EvThom „ortodoksne versioon” on vanem kui tema „gnostiline” versioon.²⁰ Gnostilise evangeeliumina on Tooma evangeeliumi iseloomustanud hiljem veel Helmut Köster,²¹ Martin Krause,²² Karl-Wolfgang Tröger,²³ Hans-Martin Schenke²⁴ ja Berliini koptikeelsete gnostiliste käsikirjade uurimiserühm 1970. aastatel²⁵ ning Berthold

¹⁶ Ernst Haenchen, *Die Botschaft des Thomas-Evangeliums* (Berlin: Töpelmann, 1961).

¹⁷ Philipp Vielhauer, „Anapausis. Zum gnostischen Hintergrund des Thomasevangeliums” – Philipp Vielhauer, *Aufsätze zum Neuen Testament* (München: H. C. Beck, 1965), 215–234.

¹⁸ Vt sisukorda väljaandes: *Neutestamentliche Apokryphen in deutscher Übersetzung*. Hrsg. Edgar Hennecke, Wilhelm Schneemelcher. 3., völlig neubearbeitete Auflage. I. Bd. Evangelien (Tübingen: J. C. B. Mohr, 1959), VI.

¹⁹ Charles-Henry Puech, „Das Thomas-Evangelium” – *Neutestamentliche Apokryphen in deutscher Übersetzung*, 221.

²⁰ *Ibid.*, 221j.

²¹ Helmut Köster, „The Gospel of Thomas (II,2). Introduction” – *The Nag Hammadi Library in English*, 117.

²² Krause, „Die Texte von Nag Hammadi”, 238–241.

²³ Tröger, „Einführung: Zum gegenwärtigen Stand der Gnosis- und Nag-Hammadi-Forschung”, 21.

²⁴ Hans-Martin Schenke, „Hauptprobleme der Gnosis” – *Gnosis und Gnostizismus*. Hrsg. Kurt Rudolph. WdF, Bd. CCLXII (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1975), 596.

²⁵ **Berliner Arbeitskreis für koptisch-gnostischen Schriften**, „Die Bedeutung der Texte von Nag Hammadi für die moderne Gnosisforschung” – *Gnosis und Neues Testament. Studien aus Religionswissenschaft und Theologie*. Hrsg. Karl-Wolfgang Tröger (Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1973), 31.

Altaner ja Alfred Stuiber.²⁶ Praegustest uurijatest on EvThom gnostilist iseloomu kaitsnud eriti Michael Fieger, kes väidab, et kuigi Tooma evangeeliumi logionid võib jagada kahte tüüpi, sünoptilisi Jeesuse sõnu meenutavateks logionideks ja logionideks, mida võiks nimetada kõige paremini „gnostilisteks”, on gnoosis ometi hermeneutiline võti evangeeliumi kui terviku mõistmiseks, kusjuures ka „sünoptilisi” logione tuleks mõista gnostilistest eeldustest lähtudes.²⁷ Fieger oletab ka, et ringkonnaks, kust evangeelium pärineb (Fieger kasutab selle ringkonna kohta mõistet *die Thomasgemeinde*), olid gnostilised kogudused,²⁸ kes olid ühelt poolt opositsioonis kujuneva „suurkirikuga”, teiselt poolt aga ka juutluse ja juudi-kristlusega.²⁹

Põhjusteks, miks paljud uurijad EvThom gnostiliste teoste hulka on liigitanud, on ühest küljest kindlasti patristilised teated, mille järgi gnostikutel on olnud Tooma nime kandev evangeelium, teisest küljest aga EvThom teoloogiline eripära ning mitmed selles evangeeliumis leiduvad ideed.

Vanim teade Tooma evangeeliumi olemasolust (u a-st 230) pärineb Hippolytuselt (Ref 5,7,20), kes väidab, et teost kasutasid naaseenid. Hippolytus toob ära ka ühe Tooma evangeeliumi tsitaadi, mille aluseks võib olla EvThom logion 4.³⁰ Ajaliselt järgmine teade EvThom kohta (mõned aastad hilisem Hippolytusest) pärineb Origeneselt (Homilia in Lucam 1,5,13), kes liigitab selle evangeeliumi hereetiliste teoste hulka. Kaisarea piiskop Eusebios räägib oma „Kirikuloos”, et „hereetikud” (ta ei täpsusta küll, millised) kasutasid muude teoste hulgas ka üht evangeeliumi, mille nad omistasid apostel Toomale (Hist Eccl 3,25,6). Tõenäoliselt pärineb Eusebiose informatsioon Origeneselt, st on sõltuv Origenese teadest EvThom kohta.³¹ Eusebiose kaasaege Jeruusalemma piiskop Cyrillos väidab, et Tooma nime järgi nimetatud evangeeliumi kasutasid manilased

²⁶ Berthold Altaner, Alfred Stuiber, *Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter* (Freiburg, Basel, Wien: Herder, 1978), 128.

²⁷ Michael Fieger, *Das Thomasevangelium. Einleitung, Kommentar und Systematik*. NTAbh, NF, Bd. 22 (Münster: Aschendorff, 1991), 3j.

²⁸ *Ibid.*, 8j.

²⁹ *Ibid.*, 9j.

³⁰ Jons Schröter, „Das Evangelium nach Thomas (NHC II,2). Einleitung” – *Nag Hammadi Deutsch. 1. Bd.: NHC I,1-V,1*, 152.

³¹ Puech, „Das Thomas-Evangelium”, 199.

(Cat 4,36; 6,31). Kuid viimati nimetatud Toomast ei pea Cyrillos apostliks, vaid üheks samanimeliseks Mani õpilaseks.³²

Philipp Vielhauer on kindel, et Origenese ja Eusebiose mainitud teos on samane Nag Hammadi Tooma evangeeliumiga.³³ Samal seisukohal on ka Gerd Lüdemann.³⁴ Kuid see ei pea nii olema, sest kumbki varakristlik autor ei too sellest evangeeliumist ära ühtegi tsitaati, mis lubaks nimetatud evangeeliumi samastada Nag Hammadist leitud teosega. Isegi Hippolytuse toodud tsitaadi seos EvThom logion 4-ga on nõrk.³⁵ See pärast on pigem õigus Jens Schröteril, kes arvab, et Tooma nime järgi nimetatud evangeeliumist oli olemas mitu erinevat versiooni ja et tõenäoliselt ei olnud ei Origenes ega Eusebios lähemalt tolle evangeeliumi sisust teadlikud.³⁶ Uwe-Karsten Plisch peab võimalikuks, et Origenese ja Eusebiose nimetatud Tooma evangeelium võib olla ka Jeesuse lapsepõlvest jutustav sama nimega teos või siis oli olemas veel kolmaski Tooma nime kandev evangeelium.³⁷ Patristilised teated EvThom kohta ei ole seega kül-

³² Schröter, „Das Evangelium nach Thomas (NHC II,2). Einleitung”, 152. Tõenäoliselt peab Cyrillos silmas sama Mani õpilast, kellele manihheistlik traditsioon omistab manilaste lauluraamatusse kuuluvad „Tooma psalmid”. Manilaste lauluraamatu kohta vt Jaan Lahe, „Sissejuhatus” – *Manilaste laule*. Tõlkinud Uku Masing. (Tartu: Johannes Esto Ühing, 2006), 19j; Valitud Tooma psalmide tõlge on ilmunud samas väljaandes (72–83).

³³ Philipp Vielhauer, *Geschichte der urchristlichen Literatur. Einleitung in das Neue Testament, die Apokryphen und die Apostolischen Väter* (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1975), 621.

³⁴ Gerd Lüdemann, Martina Janßen, *Bibel der Häretiker. Die gnostischen Schriften aus Nag Hammadi*. Eingeleitet, übersetzt und kommentiert von Gerd Lüdemann und Martina Janßen (Stuttgart: RADIUS, 1997), 129.

³⁵ Schröter, „Das Evangelium nach Thomas (NHC II,2). Einleitung”, 152. Uwe-Karsten Plisch arvab, et Hippolytuse tsitaadi puhul ei ole tegemist küll otsese tsitaadiga Tooma evangeeliumist, kuid ta näeb selles ikkagi EvThom 4. logioni vastukaja. See pärast on Plisch veendunud, et Hippolytuse puhul on tegemist Nag Hammadi Tooma evangeeliumi esmamainimisega (*Das Thomasevangelium. Originaltext mit Kommentar* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2007), 3; vt ka Plischi kommentaari 4. logioni kohta).

³⁶ *Ibid.*

³⁷ Plisch, *Das Thomasevangelium*, 5. Plisch viitab märkuses 16 selle kinnituseks ühele IX sajandist pärit autorile, Nikephorusele, kelle andmetel olevat Tooma evangeelium sisaldanud 1300 salmi, mis ületab oluliselt Nag Hammadi EvThom mahu (*ibid.*). Siin jõuab Plisch väga lähedale Uku Masingu ja Kaide Rätsepa hüpoteesile Algtooma evangeeliumist, millest praegune EvThom olevat vaid Jeesuse sõnu sisaldav antoloogia (vt Uku Masing, „Usklik Toomas” – *EELK almanahh* (Tallinn: EELK konsistoorium, 1984), 23; Uku Masing, „Evangeelium Tooma järgi” – *Tooma evangeelium*, 21; Kaide

laldased, et määratleda nende põhjal Nag Hammadi Tooma evangeeliiumit gnostilise teosena.³⁸

Evangeeliiumi teoloogilist profiili vaadeldes on silmatorkav, et EvThom sisaldab vaid Jeesuse sõnu ning et evangeeliiumis puudub kannatuslugu, mis on oluline kanoonilistes evangeeliiumides. See lubaks tõmmata teatud paralleele gnoosisega, kus Jeesuse funktsioon Lunastajana on keskendatud õpetuse (= ilmutuse) edastamisele.³⁹ Kuid piirdumine üksnes Jeesuse ütlustega ei ole siiski küllaldane põhjus, et pidada evangeeliiumi gnostiliseks. Ka allikas Q, mis ei olnud kindlasti gnostiline teos, sisaldas eeskätt Jeesuse ütlosti.⁴⁰ Kannatusloo puudumist ei saa EvThom puhul seletada ka doketismist lähtudes, sest evangeeliiumis puudub üldse jutustav aines, pealegi tunnistab evangeeliium Jeesuse ilmumist „lihas” (vt logion 28). Jeesuse esinemine jumaliku tarkuse õpetajana (= jumalike saladuste ilmutajana) võib olla gnoosise asemel seotud hoopis tarkusõpetusega⁴¹ ning mitmed uurijad, näiteks James M. Robinson, Helmut Köster, Gerd Lüdemann, Stephen L. Davies ja Thomas Zöckler peavadki seda Tooma evangeeliiumi religioonilooliseks taustaks.⁴² Johannes Lei-

---

Rätsep, „Tooma nime kandvatest evangeeliiumidest” – *EELK almanahh* (Tallinn: EELK konsistoorium, 1986), 34).

³⁸ Teisiti arvab Michael Fieger (vt *Das Thomasevangelium*, 2).

³⁹ Vt Berliner Arbeitskreis für koptisch-gnostischen Schriften, „Die Bedeutung der Texte von Nag Hammadi für die moderne Gnosisforschung”, 31.

⁴⁰ Köster, *Einführung in das Neue Testament im Rahmen der Religionsgeschichte und Kulturgeschichte der hellenistischen und römischen Zeit*, 587.

⁴¹ Siinkohal olgu aga rõhutatud, et juudi tarkusõpetust (*Weisheitslehre*) peetakse üheks gnoosise tekkimist mõjutanud vaimseks vooluks. Selle kohta vt Lahe, *Gnosis und Judentum*, 127–129.

⁴² Köster, *Einführung in das Neue Testament im Rahmen der Religionsgeschichte und Kulturgeschichte der hellenistischen und römischen Zeit*, 586jj.; Gerd Lüdemann, Martina Janßen, *Bibel der Häretiker*, 130; Stephen L. Davies, *The Gospel of Thomas and Christian Wisdom* (New York: Seabury, 1983); Thomas Zöckler, *Jesu Lehren im Thomasevangelium*. NHMS, Vol. XLVII (Leiden, Boston, Köln: E. J. Brill, 1999), 101j. Jens Schröter ütleb aga, et EvThom iseloomustamine „tarkusõpetuslikuna” ei ole parem kui evangeeliiumi nimetamine „gnostiliseks”, „zumal die Kriterien für das mit „Weisheit” bezeichnete Phänomen keineswegs deutlich sind” („Das Evangelium nach Thomas”, 161). Hans Conzelmann ja Andreas Lindemann jätavad otsustamise nende kahe alternatiivi vahel lahtiseks ja ütlevad: „Unklar ist, ob EvThom ein im eigentlicher Sinn gnostischer Text ist, oder ob es der breiten Strömung der „Weisheit” zuzurechnen ist” (*Arbeitsbuch zum Neuen Testament*. 13., bearb. Aufl. UTB, Bd. 52 (Tübingen: Mohr Siebeck, 2000), 221. Uwe-Karsten Plisch kasutab EvThom vaimse iseloomustamiseks ühest Hans-Martin Schenke artiklist laenatud väljendit „Tendenz der Weisheit zur Gnosis” (Plisch,

poldt ja Gerd Lüdemann näevad EvThom lähedust gnoosisele maailma ja ihu põlgavas hoiakus, mida nad näevad avalduvat näiteks sellistes logionides nagu 21, 27, 29, 42, 55, 56, 80, 81, 87, 110, 112.⁴³ Taoline hoiak on evangeeliumis kahtlemata olemas, ent see ei ole spetsiifiliselt gnostiline, vaid on iseloomulik ka varakristlikule asketismile. Seetõttu ongi mitmed uurijad pakkunud EvThom religioonilooliseks taustaks mitte gnoosist, vaid enkratiitlust.⁴⁴ Gilles Quispel on sidunud Tooma evangeeliumi erilisel süüria enkratiitliku traditsiooniga.⁴⁵ Quispeli seisukoht on hästi ühendatav seigaga, et Süüriat peab EvThom tekkekohaks valdav enamus uurijaid. Arvatakse, et EvThom on kirjutatud Ida-Süürias, kuna just seal kujunes välja Tooma-traditsioon ning ka apostel Tooma kui pühaku kultus.⁴⁶ Gerd Lüdemann on pidanud gnoosisele lähedasteks või gnostilise päritoluga logionideks veel logioni 28, mis rõhutab valgustuse vajalikkust,

---

Thomasevangelium, 18). Gnoosis ja tarkusõpetuse „vahela” paigutab EvThom ka James M. Robinson („LOGOI SOPHON: Zur Gattung der Spruchquelle Q²” - Helmut Köster, James M. Robinson, *Entwicklungslinien durch die Welt des frühen Christentums* (Tübingen: Siebeck-Mohr, 1971), 97–115.

⁴³ Johannes Leipoldt, Hans-Martin Schenke, *Koptisch-gnostische Schriften aus den Papyrus-Codices von Nag Hamadi*. TF. Wissenschaftliche Beiträge zur kirchlich-evangelischen Lehre. XX. Heft (Hamburg-Bergstedt: Herbert Reich, Evangelischer Verlag GMBH, 1960), 29 ja Lepoldt, *Das Evangelium nach Thomas*, 9; Lüdemann/Janßen, *Bibel der Häretiker*, 129.

⁴⁴ Gilles Quispel, „L’Evangile selon Thomas et les origines de l’ascèse chretienne” – *Aspects du Judeo-Christianisme. Colloque de Strasbourg 23–25 Apri. 1964* (Paris: Latour-Maubourg, 1965) (Travaux du Centre d’Etudes sup. Spec. d’hist. des religions de Strasbourg), 35–51; Gilles Quispel, Makarius, „Das Thomasevangelium und das Lied von der Perle” – *Le Origini dello Gnosticismo. Colloquio di Messina 13–18 Aprile 1966. Testi i Discussioni*. Ed. Ugo Bianchi (Leiden: Brill, 1967), 625–644; Klaus Berger, „Gnosis/Gnostizismus” – TRE, 13. Bd. (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1984), 525.

⁴⁵ Quispel, „L’Evangile selon Thomas et les origines de l’ascèse chretienne”, 35–51; Quispel, „Makarius, Das Thomasevangelium und das Lied von der Perle”, 625–644.

⁴⁶ Vt Vielhauer, *Geschichte der urchristlichen Literatur*, 621; Altaner/Stuiber, *Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, 128; Köster, *Einführung in das Neue Testament*, 664; Uwe-Karsten Plisch, *Verborgene Worte Jesu – verworfene Evangelien. Apokryphe Schriften des frühen Christentums*. Reihe: Brennpunkt: Die Bibel (Evangelische Haupt-Bibelgesellschaft und von Cansteinische Bibelanstalt, 2002), 94; Plisch, *Das Thomasevangelium*, 9; Schröter, „Das Evangelium nach Thomas”, 156 j; Klaus Berger, „Thomas-Evangelium” – *Das Neue Testament und frühchristliche Literatur*. Sechste, revidierte Aufl. (Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag 2003), 645; Lüdemann/Janßen, *Bibel der Häretiker*, 130. Tooma-traditsiooni kohta vt Plisch, *Verborgene Worte Jesu – verworfene Evangelien*, 89jj ja Albrecht Dihle, „Neues zur Thomas-Tradition” – Albrecht Dihle, *Antike und Orient. Gesammelte Aufsätze* (Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag, 1984), 61–77.

logione 3,⁴⁷ 85 ja 87, kus Jeesus tuletab omadele meelde nende jumalikku päritolu, ning logioni 50, milles leiduvad küsimused meenutavad gnostilisi katekismusi.⁴⁸ Uwe-Karsten Plisch lisab selliste logionide hulka logionid 70 ja 83,⁴⁹ Uku Masing logionid 49 ja 84⁵⁰ ning Philipp Vielhauer logioni 75, kus on juttu pulmakambrist, mida ta seostab valentiniaanlike kujutlustega,⁵¹ samuti rahust/hingamisest (*anapausis*) kõnelevaid logione (nagu näit 50, 51 ja 60), millele Vielhauer toob palju paralleele gnostilistest tekstidest. Vaatleme neid Tooma evangeeliumi ütlusi nüüd lähemalt.

3. logion: „Ütles Jeesus: Kui lausuvad teile teid eest tõmbajad: Ennäe, kuningriik on taevas, tähendab, taevalinnud ennetavad teid. Kui nad lausuvad teile: Ta on meres, tähendab, kalad ennetavad teid. Kuid kuningriik on teie sisemuses teie ümbruses. Kui teie teate iseennast, siis hakatakse teadma teid, ning te mõistate, et teie olete Elusa Isa pojad. Kui juhtub aga, et teie ei hakka teadma iseennast, tähendab, teie olete vaesuses ja teie oletegi vaesus.”⁵²

Kolmanda logioni võib jagada kaheks pooleks. Esimene pool, laused 1–3, räägivad Jumalariigist, teine pool, laused 4–5, enesetunnetusest.⁵³ Wolfgang Schrage peab logioni gnostiliseks ja väidab, et selle Jeesusele omistatud ütluse esimene pool väljendab hästi gnostilist arusaama Jumala kuningriigist – viimane ei tähenda siin tulevast Jumala valitsust, mille tulek algas Jeesuse ülesastumisega, kuid mille lõplik teostumine seisab veel ees, vaid Jumala kuningriik on siin spirituaalne suurus, mis realiseerub siin ja praegu inimese enda sees ning on identne inimese jumaliku olemustuumaga ja preeksistentse pneuma-elementiga inimeses.⁵⁴ Kuna gnoosise üks põhiidee on inimese olemustuumaga sugulus (või koguni

⁴⁷ Seda logioni seostab gnoosisega ka Leipoldt (Leipoldt/Schenke, *Koptisch-gnostische Schriften aus den Papyrus-Codices von Nag Hamadi*, 19).

⁴⁸ Lüdemann/Janßen, *Bibel der Häretiker*, 130.

⁴⁹ Plisch, *Das Thomasevangelium*, 18–19.

⁵⁰ Masing, „Evangeelium Tooma järgi”, 21–22.

⁵¹ Vielhauer, *Geschichte der urchristlichen Literatur*, 635.

⁵² Kõik logionid on tsiteeritud Uku Masingu tõlke järgi (*Tooma evangeelium*. Kopti keelest tõlkinud Uku Masing. Tartu: Johannes Esto Ühing, 2005).

⁵³ Plisch, *Das Thomasevangelium*, kommentaar 3. logioni kohta.

⁵⁴ Wolfgang Schrage, *Das Verhältnis des Thomas-Evangeliums zur synoptischen Tradition und zu den koptischen Evangelienübersetzungen. Zugleich ein Beitrag zur gnostischen Synoptikerdeutung*. BZNW, Bd. 29 (Berlin: Töpelmann, 1964), 131.

identsus) kõrgema transtsendentse Jumalaga, siis võiks ka logioni teist poolt tõlgendada gnostiliselt. Spetsiifiliselt gnostilisena mõistab EvThom 3. logionis nimetatud enesetunnetust ka Michael Fieger.⁵⁵ Kuid gnostiline tõlgendus ei ole siiski möödapääsmatu, sest nagu on näidanud juba Johannes Leipoldt, ei vihja siin miski jumalikule elemendile inimeses.⁵⁶ Siin ei samastata Jumala kuningriiki inimese olemustuumaga. Palju lähemaid paralleele kui gnoosis pakub sellele logionile UT. Nii leidub näiteks logioni esimesele poolele täpne paralleel Lk 17:21. Ka presentne eshatoloogia ei ole midagi gnoosisele iseloomulikku, vaid seda kohtab erinevates UT tekstides (nt Johannese evangeeliumis).⁵⁷ Ka logioni teisele poolele leidub täpne paralleel Gl 4:9 kujul. Viimases kirjakohas leiduvad ka jumalalaste, jumalatunnetuse ja vaesuse motiivid. Kui Paulus asetab inimese tunnetamise Jumala poolt Jumala tunnetamise kõrvale inimese poolt, siis on Tooma evangeeliumis enesetunnetus jumalatunnetuse eeltingimus.⁵⁸ See võib kõlada küll gnostiliselt, kuid idee enesetunnetuse ja jumalatunnetuse seotusest oli antiikfilosoofias laialt levinud ega ole spetsiifiliselt gnostiline. Gnostikud võisid seda logioni küll kasutada oma seisukohtade põhjendamiseks, kuid see ei ole küllaldane põhjus, et pidada EvThom 3. logioni gnostiliseks.

28. logion: „Ütles Jeesus: Olen jäänud seisma keset kosmost ning olen avaldunud neile lihas. Olen leidnud nemad kõik joobnutena, ei ole leidnud kedagi neist janusena. Ning mu hing on teinud valu inimesepoegade pärast, sest nad on pimedad oma südamemeeles ning nad ei näe, et nad on tulnud kosmosesse tühjalt, otsivad taas minna välja kosmosest tühjalt. Kuid praegu nad on joobnud. Kui nad puistavad maha oma viina, siis nad pöörduvad.”⁵⁹

Michael Fieger peab seda logioni gnostiliseks, kuna gnostilistes tekstides võrreldakse gnoosist mitteomava (= teadmatuses viibiva) inimese olukorda selles maailmas mõnikord purjusolekuga.⁶⁰ Ta ütleb, et mõistega

⁵⁵ Fieger, *Das Thomasevangelium*, 24.

⁵⁶ Leipoldt, *Das Evangelium nach Thomas*, 56.

⁵⁷ Michael Fiegeri vastu (vt Fieger, *Das Thomasevangelium*, 27).

⁵⁸ Plisch, *Das Thomasevangelium*, kommentaar 3. logioni kohta.

⁵⁹ Uwe-Karsten Plisch arvestab otsese gnoosise mõjuga ja arvab, et seda logioni on gnostiliselt töödeldud (*ibid.*, kommentaar 49. logioni juurde).

⁶⁰ Fieger, *Das Thomasevangelium*, 112. Fieger vihjab selle kinnituseks CH VII, 1-le. Vt selle motiivi kohta ka Hans Jonas, *Gnosis und spätantiker Geist. 1. Teil: Mit einer Einleitung*

purjusolek tähistatakse siin inimese võimetust tunnetada oma kuulumist jumalikkude valgusesse.⁶¹ Vaatamata sellele, et mõiste on tõendatud gnostilises kirjanduses, ei ole see midagi spetsiifiliselt gnostilist – seda kohtab ka mittegnostilistes varakristlikes tekstides (vt nt 1 Ts 5:7). Ka etteheide, et inimesed on „südamelt pimedad” (= rumalad; väljend ei tähenda mitte emotsionaalset hoolimatust, vaid mõistmatust⁶²), ei ole midagi spetsiifiliselt gnostilist, vaid seda kohtab nii Vanas kui Uues Testamendis. Järelikult ei ole mingit alust tuletada 28. logioni gnoosisest.

49. logion: „Ütles Jeesus: Õndsad on üksiklased ning valitud (?), sest teie leiate kuningriigi, sest teie olete tema seest, taas teie lähete sinna.”

Tooma evangeeliumis on palju juttu „kuningriigist”, kuid tavaliselt räägitakse sellest sarnases tähenduses nagu „Jumalariigist” (= „Taevariigist”) sünoptilistes evangeeliumides – see on Jumala eshatoloogiline valitsus, mille saabumine on alanud juba Jeesuse tulekuga.⁶³ 49. logionis räägitakse aga „kuningriigist” kui transtsendentsest suuruselt, paigast, kust inimene on tulnud ja kuhu ta pöördub tagasi. Õpetus inimese ülemaisest päritolust ja tema surmajärgsest tagasipöördumisest oma algkodusse on oluline nii platonistlikus filosoofias (esineb juba Platonil) kui ka gnoosis. Michael Fieger peab logioni spetsiifiliselt gnostiliseks ja tõlgendab seda nii: õndsad (= üksiklased ja valitud) on need, kes on tunnetanud oma jumalikkude päritolu ja kes saavutavad oma päritolu tunnetamise kaudu teadmise sellest, kuhu nad tulevikus lähevad.⁶⁴ Kui 49. logioni seletada ka üksnes platonistlikest eeldustest lähtudes, võib selle puhul ometi rääkida vähemalt vaimsest lähedusest gnoosisega.⁶⁵ Üksiklaste õndsaks-kiitmine seob logioni ka enkratiitliku traditsiooniga.

---

zur Geschichte und Methodologie der Forschung. 3., verb. und verm. Aufl. (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1964), 115–118.

⁶¹ Fieger, *Das Thomasevangelium*, 112.

⁶² Plisch, *Das Thomasevangelium*, kommentaar 28. logioni kohta. Väljendi aluseks on semiitlik mõtteviis. Semiidi rahvaste jaoks (sh muistsete iisraellaste jaoks) oli süda mitte tunnete, vaid mõistuse ja tahte asupaik.

⁶³ Ka logion 3 ei ole UT eshatoloogia taustal midagi erandlikku (vrd Lk 17:21).

⁶⁴ Fieger, *Das Thomasevangelium*, 156.

⁶⁵ Vt Plisch, *Das Thomasevangelium*, kommentaar 49. logioni kohta.

50. logion: „Ütles Jeesus: Kui nad lausuvad teile: Kustpoolt olete loodunud teie?, lausuge neile: Oleme tulnud Valguse seest, kohalt, kus Valgus on loodunud iseenda kaudu ihuüksinda. Ta on jäänud seisma ja avaldunud nende eikoonis. Kui nad lausuvad teile: Kes olete teie?, lausuge: Meie oleme tema pojad ning meie oleme Elusa Isa valitud. Kui nad küsivad teilt: Mis on teie Isa tähis teie sees?, lausuge nende vastu: Üks liikumine ja üks hingamine.”

Sellele dialoogile, mis on üks modifikatsioon igivanast kolmik-küsimusest: „Kes me oleme? Kust me oleme tulnud? Kuhu me läheme?“, võib leida paralleele paljudes teistes gnostilistes tekstides, nagu näiteks 1. Jaakobuse apokalüps 33,29jj ja Pauluse apokalüps 23,1jj.⁶⁶ Hans-Martin Schenke⁶⁷ ja Thomas Zöckler⁶⁸ juhivad õigusega tähelepanu seigale, et küsimus selle kohta, kes on inimene, kust ta on tulnud ja kuhu ta läheb, ei ole midagi spetsiifiliselt gnostilist ning seda kohtab ka juutluses (*Isad*, III,1) ja mittegnostilistes varakristlikes tekstides.⁶⁹ Kuid samas leidub EvThom 50. logionis motiive, mis on seletatavad üksnes gnoosisest lähtudes (näiteks kujutlus ülemaisest valgusest, mis on tekkinud iseenda läbi), ja seepärast võib seda logioni pidada gnostiliseks.⁷⁰ Philipp Vielhauer ütleb, et see logion väljendab gnostiku enesemõistmist ning pakub välja kaks võimalikku seletust. Esimese seletuse järgi on 50. logionis nimetatud küsijad („nemad“) mittegnostikud. Sel juhul oli logion algselt gnostiline katekismus, mis pidi andma gnostikutele informatsiooni nende olemuse, päritolu ja eesmärgi kohta. Teise seletuse järgi (ja Vielhauer paistab seda seletust eelistavat) on küsijad ülemaised olendid, kes küsitlevad hinge tema teekonnal siinpoolsusest sealpoolsusesse.⁷¹ Viimast seletust pooldab ka Gerd Lüdemann⁷² ja käesoleva artikli autori meelest on samuti 50. logioni puhul tegemist pigem gnostilise „surnuteraamatu“ kui „katekismusega“.⁷³

⁶⁶ Vt ka Clemens Aleksandriast, *Exc Theod* 78,2.

⁶⁷ Hans-Martin Schenke, „Gnosis“ – *Umwelt des Urchristentums. Bd. I. Darstellung des neutestamentlichen Zeitalters*. Hrsg. Johannes Leopoldt, Walter Grundmann (Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1967), 375.

⁶⁸ Zöckler, *Jesu Lehren im Thomasevangelium*, 125, Anm. 65.

⁶⁹ Viimaste kohta toob näiteid Uwe-Karsten Plisch (vt *Das Thomasevangelium*, kommentaar 50. logioni kohta).

⁷⁰ *Ibid.* Vt ka Fieger, *Das Thomasevangelium*, 158.

⁷¹ Vielhauer, *Anapausis. Zum gnostischen Hintergrund des Thomasevangeliums*, 229–230.

⁷² Lüdemann/Janßen, *Bibel der Häretiker*, 130.

⁷³ Teisiti arvab Thomas Zöckler, kes peab logioni elavatele mõeldud katekismuseks. Ta

Taolisi „surnuteraamatuid” leidub gnostilises kirjanduses palju ja võib arvata, et neis leiduvad vastused õpiti juba eluajal pähe, kuna usuti, et tegemist on paroolidega, mis tagavad hingele surmajärgse läbipääsu planeetide sfääridest ja sissepääsu jumalikku maailma.⁷⁴

Eraldi küsimuseks on logionis 50 nimetatud rahu/hingamine (*anapausis*). Philipp Vielhauer on näinud ka sellel mõistel gnostilist tagapõhja. Ta juhib tähelepanu seigale, et mõiste on sagedane gnostilises kirjanduses, tähistades seal enamasti kas transtsendentset sfääri, kuhu gnostik oma olemuse poolest kuulub, kust ta on tulnud ja kuhu ta pärast surma tagasi pöördub (st *pleroma*’t), või siis gnoosise omandamise kaudu gnostikule juba selles elus osaks saavat uut spirituaalset kvaliteeti.⁷⁵ Vielhauer ütleb:

„Die durch „Gnosis” gewonnene „Ruhe” ist die in diesem Leben schon vollzogene Rückkehr des Ich zu seinem göttlichen Ursprung, d. h. zu sich selbst. Sie verleiht dem Gnostiker die Freiheit von der verachteten Welt, von der Angst und vom Tode.”⁷⁶

Sellist rahu arvab ta mõeldud olevat ka 50. logionis.⁷⁷ Probleemiks on aga, mida tähendab selles logionis „liikumine”. Ernst Haenchen oletas, et „liikumine” tähendab siin pidevat oma jumaliku olemuse otsimist ja leidmist, „rahu” aga selle lõplikku saavutamist, st kindlust selles, et gnostik on Elava Isa poeg ja viibib seega põhimõtteliselt juba praegu oma tae-

---

ütleb, et tekstist ei saa järeldada, et siin on tegemist küsimustega, mis esitatakse hingele tema surmajärgsel teekonnal siinpoolsusest sealpoolsusesse (vt *Jesu Lehren im Thomasevangelium*, 126). Kuid viimast tõlgendust toetavad käesoleva artikli autori meelest piisavalt paralleelid teistes gnostilistes tekstides ja patristilises pärimuses. Vt Jaan Lahe, „Das Motiv der Himmelsreise in der Gnosis, seine religionsgeschichtliche Parallele und sein religionsgeschichtlicher Hintergrund” – *FARG* 42/2008, 119–140.

⁷⁴ Vt selle kohta Tröger, *Die Gnosis*, 31j; Lahe, „Das Motiv der Himmelsreise in der Gnosis, seine religionsgeschichtliche Parallele und sein religionsgeschichtlicher Hintergrund”, 118–140. Logionis 50 leidub „surnuteraamat” ei ole aga piisav alus seisukohale, et kogu EvThom on olnud kasutusel surnuteraamatuna, nagu arvas Uku Masing („Usklik Toomas” – *EELK almanahh*, 1984, 23). Vt ka Leipoldt, *Das Evangelium nach Thomas*, 1.

⁷⁵ Vielhauer, „Anapausis. Zum gnostischen Hintergrund des Thomasevangeliums”, 215–234. Seal on ka näited, sh mõiste erinevast kasutamisest gnostilises kirjanduses. Põhjaliku ülevaate mõiste *anapausis* kasutamisest gnoosises annavad ka Otfried Hofius (vt *Katabausis. Die Vorstellung vom endzeitlichen Ruheort im Hebräerbrief*. WUNT, Bd. 11 (Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1970, 75–90) ja Jan Helderman, *Die Anapausis im Evangelium Veritatis*. NHS, Vol. XVIII, Leiden: E. J. Brill, 1984).

⁷⁶ Vielhauer, „Anapausis. Zum gnostischen Hintergrund des Thomasevangeliums”, 234.

⁷⁷ Johannes Leipoldt juhib tähelepanu seigale, et väljend „rahu/hingamine” (*anapausis*) esineb öndsuse tähistusena ka antiiksetel juudi hauakividel (viitab selle kinnituseks *Corpus Inscriptorum Iudaicarum* I 1936 Nr. 688) (*Das Evangelium nach Thomas*, 64)).

vases kodus.⁷⁸ Tuues paralleeliks „Tundmatu vanagnostilise teose”, milles mõiste „liikumine” tähistab gnostiku tagasipöördumist („pagemist”) oma taevasesse lähtepaika, peab Vielhauer Haencheni tõlgendust väga tõelähedaseks, st ka tema meelest on liikumine tagasipöördumine jumaliku valguse juurde, kust gnostik on tulnud.⁷⁹ 50. logioni gnostilist päritolu võib pidada tõestatuks.⁸⁰

51. logion: „Ütlesid temale Ta õpilased: Mil päeval tuleb surnute anapausis ning mil päeval vastne kosmos saabub?” Ta ütles neile: See, mida teie loodate, on tulnud, kuid teie ei tea seda.”

51. logioni seob eelneva ühine märksõna „rahu/hingamine” (*anapausis*). Jüngrite küsimus meenutab vormilt kanoonilistest evangeeliumidest tuntud küsimusi viimsete asjade kohta (vt näit Mk 13,3–4: „Ja kui Jeesus istus maha Õlimäele pühakojas vastas, küsisid Peetrus ja Jaakobus ja Johannes ja Andreas Temalt omade vahel olles: „Ütle meile, millal need asjad tulevad...”). On selge, et mõiste *anapausis* on siin sisuliselt mõiste *anastasis* sünonüüm. Jeesus väidab siin seega, et ülestõusmine on juba toimunud, kuid jüngrid ei tea seda. Väidet, et ülestõusmine on juba toimunud, võiks pidada gnostiliseks, sest pärimuse järgi olevat seda õpetanud mitmed gnostikud. Seda tuleks siis mõista gnostilisest pildikeelest lähtudes: elu ilma gnoosiseta on uni või surm; ülestõusmine on gnoosise omandamine, mida võiks siis piltlikult võrrelda ülesäratamisega unest või surmast.⁸¹ Juba 1. Tm 2:18 väideldakse seisukohaga, et ülestõusmine on juba sündinud. Selles seoses on vaja rõhutada, et pastoraalkirjade (k.a 1. Tm) puhul arvestavad paljud teadlased veel tänapäevalgi võimalusega, et neis polemiseeritud eksiõpetuse puhul on tegemist varase gnoosisega.⁸² Ent

⁷⁸ Haenchen, *Die Botschaft des Thomas-Evangeliums*, 73. Sarnast tõlgendust pooldab ka Michael Fieger (*Das Thomasevangelium*, 159).

⁷⁹ Vielhauer, „Anapausis. Zum gnostischen Hintergrund des Thomasevangeliums”, 230–231.

⁸⁰ Thomas Zöckleri katse tuletada 50. logionis leiduvaid motiive Johannese evangeeliumi teoloogiast (*Jesu Lehren im Thomasevangelium*, 127–128) on käesoleva artikli autori meelest nõrgalt põhjendatud. Johannese evangeeliumis puudub kujutlus valgusest, mis on tekkinud iseenda läbi (Jh 1:3jj räägitakse „kõige” tekkimisest *logos*’e (= Johannesel valgus) läbi). Ka sealpoolset, kõrgemat sfääri ei tähistata seal kusagil valgusena (Johannese evangeeliumis on see taevas (*uranos*), valgus on seal vaid Kristuse tiitel (vt näit Jh 1:7jj; 8:12; 12:35–36)).

⁸¹ Vt selle kohta: Rudolph, *Die Gnosis*, 207–208; Jaan Lahe, *Gnoosis ja algkristlus* (Tallinn: Kodutrükk, 2004), 67.

⁸² Vt selle kohta: Jaan Lahe, „Gnoosis Uues Testamendis kui probleem Uue Testamendi teaduse ajaloos” – *Usuteaduslik Ajakiri*, 1/2007 (56), 25–58.

presentset eshatoloogiat ei pea tõlgendama ilmtingimata gnostiliselt, sest seda kohtab ka algkristluse peavoolu esindajatel. Nii ütleb Jeesus Jh 5:24: „Tõesti, tõesti, ma ütlen teile: kes kuuleb minu sõna ja usub Teda, kes minu on saatnud, sel on igavene elu, ning ta ei lähe kohtu alla, vaid on siirdunud surmast ellu.” Kui Paulus räägib Rm 6:8 sellest, et kristlane on ristimises maha maetud koos Kristusega ja ta alles hakkab (tulevikus) elama koos Temaga, siis Kl 2:12 järgi on ka ülestõusmine uueks eluks juba toimunud. Kuigi ka gnostilises kirjanduses võidakse rääkida rahust kui erilisest spirituaalsest kvaliteedist, mis Lunastaja valitutele (gnoosise kaudu) annab, ei ole mõte, et Jeesus annab rahu/hingamise neile, kes Temasse usuvad, juba nüüd, midagi võõrast ka Uue Testamendi jaoks (vt näit Mt 11:28). Seepärast ei pea 51. logioni gnostiliselt tõlgendama.⁸³

70. logion: „Ütles Jeesus: Kui tekitate tolle, mis teie sees, seesama mis olemas teil, võtab päästa teid. Kui juhtub, et teil pole toda, mis teie sees, seesama mida pole olemas teie sees, võtab surmata teid.”

Seitsmekümnes logion sunnib lugejaid mõistatama, mis on „too”, mille omamine lunastab ja mille mitteomamine surmab. Michael Fieger arvab, et „too”, mille omamine lunastab ja mille mitteomamine surmab, on „oma valgusosakese tunnetamine”, st gnoosis.⁸⁴ See, mis inimese sees tekitatakse, on tõenäoliselt „sisemine inimene”. Kuigi viimane mõiste on inimese sisemise, vaimse olemuse tähistusena gnoosises oluline (vt Inter 6,29 ja 33–37; Irenaeus, Haer I, 21, 4), ei ole ta midagi spetsiifiliselt gnostilist, vaid esineb ka UT-s, eriti Pauluse koolkonna kirjutistes (vt Rm 7:22; 2Kr 4:16–18; Ef 3:16). Ka 2Kr 4:16–18 järgi on sisemine inimene erinevalt välisest see, kes/mis saab osa nähtamatust ja igavesest ning ta on inimese tõeline olemustuum,⁸⁵ kuid 70. logioni puhul seisneb spetsiifiline gnostiline aktsent selles, et inimene peab seesmise inimese, mis talle lunastuse garanteerib, ise endast esile tooma. Ei ole mingit kahtlust, et logioni on gnostiliselt töödeldud.⁸⁶

⁸³ Teisiti Fieger (vt *Das Thomasevangelium*, 160).

⁸⁴ *Ibid.*, 201j.

⁸⁵ Plisch, *Das Thomasevangelium*, kommentaar 70. logioni kohta.

⁸⁶ *Ibid.*, Plisch peab nimetatud logioni üheks vähestest, mille puhul gnostiline taust on ilmne (*ibid.*).

75. logion: „Ütles Jeesus: On olemas paljusid seismas ukse juures, kuid üksiklased on need, kes lähevad sisse mõrsjakotta.”

„Mõrsjakoda” (sellele vastava koptikeelse sõna teised võimalikud tõlkevasted on „pulmakamber” või „pulmasaal”) on siin võrdpilt Jumala riigi kohta.⁸⁷ Johannes Leipoldt⁸⁸ ja Philipp Vielhauer⁸⁹ oletavad, et 75. logionis vihjatakse valentiniaanide pulmakambri sakramendile.⁹⁰ Seost logionis nimetatud pulmakambri ja vastava sakramendi vahel ei saa välis- tada, kuid samas ei leidu selles logionis ka midagi, mis vihjaks spetsiifiliselt pulmakambrile kui *sakramendile*. Isegi Michael Fieger, kes seletab kogu EvThom gnoosisest lähtudes, ei tõmba paralleele nimetatud sakramen- diga, vaid lähtub Vana Testamendi prohvetite pildikeelest.⁹¹ 75. logioni ei pea pidama gnostiliseks.

83. logion: „Ütles Jeesus: Eikoonid on avalikud inimesele, ning valgus, mis nende sees, on peidetud. Isa valguse eikoonis ta Tema võtab ilmutada end ning Tema eikoon on peidetud Tema valguse kaudu.”

Nimetatud logioni taustaks on kindlasti algselt platonistlikust filosoofia- st pärinev idee asjade taevastest algkujudest (ideedest) ja nende mais- test vastetest.⁹² Kujutlus sellest, et igal inimesel on taoline taevane algkuju, millega ta pärast surma kohtub, on võetud üle ka gnostikute poolt ja män- gib tähtsat rolli valentiniaanluses.⁹³ Logioni esimese lause mõte on, et ini- meste maised kujutised, st meeleliselt tajutavad inimesed, kes elavad mee- leliselt tajutavas maailmas, on üksteisele nähtavad. Jumalik valgus, mis on inimestes, on seevastu maistele inimestele varjatud ja seepärast näh- tamatu. Logioni teise lause mõte on, et jumaliku valgusega on just vas- tupidi – see ei ole meeltega tajutav, aga ta on ilmutuse kaudu ligipääsetav. Ilmutatud jumalik valgus kiirgab siiski nii heledalt, et Jumala (vähemalt teoreetiliselt tajutav pilt) ei ole tegelikkuses ometi tajutav. Platonistlikule ideele inimeste taevastest piltidest lisandub siin juudi-hellenistlikust filo-

⁸⁷ *Ibid.*, kommentaar 75. logioni kohta.

⁸⁸ Leipoldt, *Das Evangelium nach Thomas*, 70.

⁸⁹ Vielhauer, *Geschichte der urchristlichen Literatur*, 635.

⁹⁰ Sakramendi kohta vt Rudolph, *Die Gnosis*, 254j.

⁹¹ Fieger, *Das Thomasevangelium*, 208.

⁹² Plisch, *Das Thomasevangelium*, kommentaar 83. logioni kohta.

⁹³ Selle kohta vt näiteks Lahe, *Gnosis ja algkristlus*, 66 ja 79.

soofiast pärinev kujutus Jumala pildist, mis on teoreetiliselt nähtav, kuid tegelikult mitte.⁹⁴ Jumala valgust kiirgava pildi ilmumine on gnostilises kirjanduses sagedane motiiv (vt näiteks „Arhontide hüpostaas” p. 87,11–33) ning seepärast võib ka 83. logioni tuletada gnoosisest.⁹⁵

84. logion: „Ütles Jeesus: Päevil, mil te saate näha seda, kes teiega sarnane, rõõmutsete, kui aga näeksite oma eikoone, mis on loodunud enne teid, ei sure ega avalda end, kui palju üldse talute siis?”

Nagu eelmise, nii on ka selle logioni aluseks platonistlik-gnostiline kujutus inimese taevasesest kujutisest (kr ja kopti *k eikon*). Nagu logionis 50, nii on tõenäoliselt ka siin mõeldud olukorda, kus hing on lahkunud kehast ja pöördunud tagasi taevasesse sfääri, kust ta on tulnud. Siin kohutub ta oma taevase kujutisega. Logionis 84 vihjatakse sellele kohtumisele kui kohutavale elamusele. Šokk, mis inimest sellel kohtumisel tabab, seisneb ilmselt selles, et inimene tajub teravat kontrasti oma ideaalkuju ja selle ebatäiusliku maise konkretisatsiooni vahel.⁹⁶ Logioni gnostiline päritolu on väljaspool kahtlust.

85. logion: „Ütles Jeesus: Aadam on loodunud ühest suurest väest ja ühest suurest rikkusest ning ta ei ole loodunud olema teie vääriline. Sest kui ta olnuks väärt, /ta ei maitsnuks/ surma.”

Selle logioni taustaks on juutlikud ja kristlikud spekulatsioonid esimese inimese Aadama üle. „Suur vägi”, mida siin nimetatakse, on kahtlemata Jumala loomisvägi, „suur rikkus” aga loomise täius. Seos Aadama „väärituse” (st patu) ja surma vahel on oluline motiiv apostel Pauluse teoloogias (Rm 5:12; 6:23; 1. Kr 15:21–22.45).⁹⁷ 85. logion ei sisalda seega midagi, mis viitaks gnoosisele.⁹⁸

⁹⁴ Plisch, *Das Evangelium nach Thomas*, kommentaar 83. logioni kohta. On olemas side inimese taevase kujutise ja Jumala taevase kujutise vahel. Nende spekulatsioonide ning nende vanatestamentlik-juutliku tausta kohta vt lähemalt Lahe, *Gnosis und Judentum*, 218–230 ning 324–328.

⁹⁵ Plisch, *Das Thomasevangelium*, kommentaar 83. logioni kohta.

⁹⁶ *Ibid.*, kommentaar 84. logioni kohta.

⁹⁷ *Ibid.*, kommentaar 85. logioni kohta.

⁹⁸ Teisiti Fieger (*Das Thomasevangelium*, 228).

87. logion: „Ütles Jeesus: Armetu on keha, mis ripub mingist teisest kehast, ning armetu on hing, mis ripub neist kahest.”

See dualistlikul antropoloogial põhinev logion vastustab keha sõltuvust teisest kehast ja hinge sõltuvust kehast. On ilmne, et logion on suunatud ihu ja seksuaalsuhete vastu⁹⁹ ning seega askeetlik, kuid asketism ei ole veel kattuv gnoosisega. Seega ei pea ka 87. logioni tuletama ilmtingimata gnoosisest.¹⁰⁰

Kuigi paralleele EvThom ja gnoosise vahel võiks tuua veelgi, peaks olema juba osundatud logionide põhjal selge, et Tooma evangeeliumis leidub logione, mis kõlavad gnostiliselt, kuid nagu ilmneb eelnevast vaatlusest, on nende hulgas ainult mõned logionid, mille päritolu on gnostiline. Et langetada aga otsust, kui gnostiline on evangeelium tervikuna, tuleks Tooma evangeeliumi analüüsida artikli alguses nimetatud gnoosise põhitunnustest lähtudes. Käesoleva artikli autor on seda teinud ning jõudnud järgmistele tulemustele.

Tooma evangeeliumis ei räägita küll lähemalt jumalikust elemendist inimeses, kuid kui näiteks logionis 50, kus sealpoolsusesse siirduvad jüngrid vastavad sealpoolsuse olendite küsimusele: „Kust te olete tulnud?” – „Me oleme tulnud Valgusest, paigast, kus valgus on tekkinud iseenda läbi”, siis on sellega vihjatud inimvaimu ülemaisele päritolule. See on kokupuutepunkt gnoosisega, kuid samas ei ole idee inimvaimu jumalikust päritolust iseenesest midagi gnoosisele eriomast, vaid see on oluline ka platonistlikus filosoofias ning on antiikmaailmas täheldatav juba orfikutel ja pütaagorlastel. Gnoosises on idee jumalikust elemendist inimeses alati seotud kujutlusega selle elemendi vangistusest maises ihus ja materiaalses maailmas, millele Tooma evangeelium ei vihja.

Tooma evangeeliumis on küll olemas materiaalsel olemisel alavääristav hoiak (mitmetes Jeesuse ütlustes kutsutakse üles maailma ja ihu põlgama), aga nagu juba öeldud, ei ole ka selline hoiak ei ole eraldi võetuna veel gnostiline ja on iseloomulik nii varakristlikule asketismile kui ka tollasele kreeka-rooma populaarfilosoofiale (eriti uuspütaagorlusele ja keskmisele platonismile, kuid seda kohtab ka keisririigi-aegses hilises stoas, mida esindavad näit Epiktetos ja Marcus Aurelius). Vihjed müütidele, mis seletavad inimese praegust olukorda maailmas, st seda, kuidas jumalik

⁹⁹ Plisch, *Das Thomasevangelium*, kommentaar 87. logioni kohta.

¹⁰⁰ Taas teisiti Fieger (*Das Thomasevangelium*, 231).

element sattus materiaalsesse maailma, Tooma evangeeliumis puuduvad ja üleüldse puuduvad evangeeliumis viited spetsiifilistele gnostilistele müütidele.¹⁰¹ Ka see on argument evangeeliumi gnostilise päritolu vastu.

Enesetunnetuse tähtsust rõhutatakse Tooma evangeeliumis küll korraldvalt, kuid kusagil ei väljendata ideed, et lunastus saavutatakse tunnetuse kaudu. Seega puudub evangeeliumis ka spetsiifiline gnostiline lunastusõpetus.

Kuigi Tooma evangeelium rõhutab üksolemist Jumalaga, ei pea seda tõlgendama ilmtingimata inimvaimu ja Jumala olemisühtsuse mõttes, sest üksolemine on ideaaliks ka Johannese evangeeliumis (mis on mõneti Tooma evangeeliumile lähedane, kuid ei ole gnostiline teos) ja varakristlikus müstikas. Mitmed uurijad, näiteks Jean Doresse ja Gerd Theissen, ongi EvThom vaimsust iseloomustanud müstilisena.¹⁰²

Ka kõrgema jumaluse ja madalamate maailma loonud jumalike olen-dite eristamine puudub Tooma evangeeliumis täielikult – nende dualistlikust vastandamisest rääkimata.¹⁰³ Evangeeliumis räägitakse vaid ühest Jumalast, kelle kohta kasutatakse epiteeti „Isa“. Maailma tekkimise kohta ütleb Jeesus logionis 77, et kõikus tuli esile temast. Gnoosis ei kohta midagi võrreldavat. Pigem võiks siin tõmmata paralleele mõnede Uue Testamendi tekstidega, näit Jh proloogiga (Jh 1:1–14) või Kl kristoloogilise hümniga (Kl 1:15jj), mis kõnelevad, et kõik olev on tekkinud Kristuse läbi. Nagu Jh proloogis, nii samastatakse ka logionis 77 Kristus valgusega.

Viimaks puudub Tooma evangeeliumis Jumala ja maailma dualistlik vastandamine. Tõsi, vastandatakse küll ihu ja hinge, aga seegi dualism ei ole iseenesest spetsiifiliselt gnostiline, vaid on iseloomulik ka keisririigi-

¹⁰¹ Sellele seigale juhib tähelepanu ka Thomas Zöckler (*Jesu Lehren im Thomasevangelium*, 104), kes näitab üksikute logionide põhjal EvThom „maailma põlgava hoiaku“ erinevust gnostilisest antikosmisest hoiakust (*ibid.*, 113jj). Zöckler näitab veenvalt, et maailma eitava hoiaku kõrval eksisteerib Tooma evangeeliumis ka positiivne suhtumine maailma (*ibid.*, 119–121).

¹⁰² Niiräägib Jean Doresse EvThom puhul, „valgustatud, müstilisest kristlusest“ (*L'Évangile selon Thomas*, 74) ja Gerd Theissen iseloomustab EvThom vaimsust „individuaalse algkristliku müstikana“ (*Die Religion der ersten Christen. Eine Theorie des Urchristentums*. 3., durchgesehene Aufl. (Gütersloh: Chr. Kaiser, Gütersloher Verlagshaus, 2003, 383)).

¹⁰³ Sellele on juhtinud tähelepanu ka Gerd Theissen (*Die Religion der ersten Christen*, 383).

aegsele populaarfilosoofiale (ja on üldlevinud ka tollases kristlikus askeetlikus kirjanduses; enkratiitlikus kirjanduses on samuti oluline ihu ja hinge vastandamine, seal põhjendatakse sellega askeetlikku eluideaali).

Seega saab Tooma evangeeliumi puhul rääkida vaid mõnede logionide lähedusest gnoosisega, mida on osaliselt võimalik seletada evangeeliumi gnostilise redaktsiooniga,¹⁰⁴ osaliselt lihtsalt tõsiasjaga, et need logionid lasevad end hõlpsasti gnostiliselt tõlgendada.¹⁰⁵ Seetõttu ei ole küll õigustatud EvThom nimetamine „gnostiliseks evangeeliumiks”,¹⁰⁶ kuid gnostilise päritoluga logionide tõttu võib teda siiski pidada mitte ainult varajase kristluse, vaid ka gnoosise ajalukku kuuluvaks teoseks.

¹⁰⁴ Nii Charles-Henry Puech („Das Thomas-Evangelium”, 221j).

¹⁰⁵ Nii ütleb EvThom kohta Gerd Lüdemann: „...viele spricht gegen eine gnostische Ausrichtung des gesamten EvTh. So fehlt beispielweise die typisch gnostische Mythologie, und viele der Logien sind nicht-gnostisch. /---/ Es ist zwar möglich, das EvTh – ähnlich wie das Johannesevangelium – gnostisch zu lesen, zwingend ist dies jedoch nicht” (Lüdemann/Janßen, *Bibel der Häretiker*, 130).

¹⁰⁶ EvThom iseloomustamist gnostilise evangeeliumina on kritiseerinud paljud uurijad. Vt näiteks Robert McLachlan Wilson, *Gnosis und Neues Testament*. UB, Bd. 118 (Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz: W. Kohlhamer, 1971, 24); Plisch, *Das Thomasevangelium*, 18–19; Plisch, *Verborgene Worte Jesu – verworfene Evangelien*, lk 96; Masing, *Evangelium Tooma järgi*, 21–22).